

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

На правах рукопису

Мінченко Раїса Миколаївна

УДК: 347.457.000.93(477)

**РОЗРАХУНКОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ В
ГОСПОДАРСЬКОМУ ОБІГУ УКРАЇНИ
У 1917-1997 РОКАХ
(ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)**

Спеціальність 12.00.01: теорія та історія держави і права,
історія політичних і правових вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса-1998

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії держави і права Одеської державної юридичної академії.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор

ХАРИТОНОВ Євген Олегович, завідувач кафедрою цивільного права
Одеської державної юридичної академії.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

КОРМИЧ Людмила Іванівна, завідувач кафедрою соціальних теорій
Одеської державної юридичної академії;

кандидат юридичних наук, доцент

КРИЖАНІВСЬКИЙ Анатолій Федорович, начальник кафедри
загальноправових дисциплін Одеського інституту внутрішніх справ
МВС України.

Провідна установа:

**Інститут держави і права ім. В.М.Корецького Національної Академії
наук України, м. Київ.**

Захист відбудеться "3" липня 1998 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 05.01.08 при Одеській державній юридичній академії за адресою: 270009, вул. Піонерська, 2, аудиторія № 312.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської державної юридичної академії за адресою: 270009, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий " " червня 1998 року.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Г.І. ЧАНИШЕВА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вступ

Економічні реформи, перетворення, на курс до яких стала наша держава, поміж інших мають завданням вдосконалення системи господарювання, формування ринкових відносин. Але нормальне функціонування господарського механізму неможливе без налагодження товарно-грошових відносин, забезпечення ефективної системи еквівалентного обміну товарами, послугами тощо, тобто без розвинених розрахункових відносин.

У процесі створення нового, ринкового господарського механізму, вдосконалення та оновлення законодавства, відбувається створення адекватної вимогам часу системи розрахункових та кредитних правовідносин.

Разом з тим, виникають значні труднощі у цій галузі, пов'язані, насамперед, з тим, що функціонування банків, кредитних і т.п. установ тривалий час пов'язувались з командно-адміністративною системою, складовою частинок якої вони власне і були. Товарно-грошові стосунки були значною мірою деформовані, а проблеми, що виникали у цій сфері, вирішувались вольовим шляхом, без врахування досвіду інших країн, економічної ситуації, дії об'єктивних економічних законів. Фактично наша держава зараз зіткнулася з проблемою створення не лише нових норм, а й нових підходів, нової концепції формування цієї галузі економіки.

Звичайно, вирішення багатьох з цих проблем можливе шляхом запозичення іноземного досвіду, створення власних, оригінальних розробок у цій галузі, побудови нових теоретичних конструкцій з наступним втіленням їх у життя.

Однак, як здається, такий шлях не є єдино оптимальним, єдино можливим. Адже, яким би позитивним не був досвід інших країн, якими б цікавими не були теоретичні розробки сучасності, але не менш важливо врахувати ті здобутки й прорахунки, які мали місце в історії розвитку відповідних відносин у власній державі.

Тому дуже корисним здається зараз погляд у минуле з метою відшукати там відповіді і на низку злободенних питань.

Особливо повчальним може бути аналіз історії розвитку розрахункових відносин, оскільки у процесі державотворення в Україні у 1917-1921 роках, існування радянської держави, набуття незалежності Україною після розпаду СРСР у нашій країні апробувались різноманітні підходи до визначення розрахункових відносин, визначення їхнього кола, характеру та типу регулювання, роль у становленні й розвитку економіки.

Звичайно, не можна розраховувати на віднайдення в минулому правес-му масиві готових рецептів для скоплення, але уникнути помилок, знайти окремі позитивні рішення, уникнути негативних тенденцій можливо. До того

ж, з позицій набутого досвіду можлива оцінка й аналіз новітніх проектів законодавчих актів, які регулюють розрахункові відносини або призначені встановити таке регулювання в найближчому майбутньому.

Актуальність теми

Як в українській юридичній літературі, так і в радянській правовій літературі взагалі розрахункові правовідносини під історико-правовим кутом зору не розглядались.

Не були вони предметом уваги дослідників проблем історії держави і права України.

Звичайно, вивчення та науковий аналіз їх мали місце в контексті праць з цивільного, фінансового, господарського, підприємницького права певного періоду. При цьому, як правило, оцінювався сучасний автору стан законодавства та наукових розробок, який зрідка супроводжувався загальним оглядом динаміки розвитку законодавства за попередні періоди.

При цьому, з огляду на те, що в СРСР розрахункові відносини з моменту його утворення регулювались загальносоюзним законодавством, предметом дослідження було це законодавство, тенденції його розвитку тощо. Зокрема, тут слід відзначити ґрунтовну працю Флейшиць К.А. Расчетные и кредитные правоотношения. - М., 1956; роботи Малеїна М.С. Кредитно-расчетные правоотношения и финансовый контроль. - М., 1964; Компанієць О.С. та Полонського Е.Г. Применение законодательства о кредитовании и расчетах. - М., 1967; Кузьміна В.Ф. Кредитные и расчетные правоотношения в промышленности. - М., 1975; Рибіна В.І. Кредит и расчеты в условиях реформы. - М., 1970; Куніка Я.А. Кредитные и расчетные отношения в торговле. - М., 1970; Лібермана Ф.Х. Расчетная дисциплина при поставках. - М., 1974 та інші. Серед виданих в Україні виділяється праця Воронової Л.К. Правовое регулирование кредитно-расчетных отношений в народном хозяйстве. - К., 1988.

Разом з тим, практично в усіх названих та інших працях з причин, згаданих вище, не аналізувалось і навіть не згадувалось законодавство про розрахункові відносини, окрім загальносоюзного.

Виняток складають лише праці Ландкофа С.Н. Основи цивільного права. - К., 1948; Гордона М.В. Радянське цивільне право. - Харків, 1966, деякі наукові статті, де аналізувались положення й українського законодавства про розрахункові відносини, а також підручники з цивільного, господарського, підприємницького права, окремі праці та статті, що вийшли друком в Україні після проголошення незалежності.

Разом з тим, як наголошувалось вище, і в цих працях (за винятком книги С.Н.Ландкофа, де є невеликий історичний огляд) розрахункові правовідносини в Україні не розглядались у їхньому історичному розвитку, йшлося, головним чином, про аналіз стану у цій галузі, зафіксований на момент наукової розвідки.

Але якщо радянське законодавство, надто періоду після "кредитної реформи", а також чинне законодавство України певною мірою можна прослідкувати у його динаміці як завдяки наявності нормативних джерел, так і визначивши розвиток його теоретичного підґрунтя за роботами фахівців у цій галузі, то стан розрахункових правовідносин періоду 1917-1921 років і у Радянській Україні, і в незалежній Українській державі поки що залишається абсолютно недослідженим.

Останнім часом з'явилась низка дуже цікавих робіт, присвячених цьому періоду історії нашої держави, де законодавство досліджується у контексті державотворення. Поміж них, насамперед, слід назвати праці О.Л.Копиленка¹, а також підручники з історії держави і права України, створені колективами авторів², словник-довідник за редакцією О.Мироненка³ та ін.

Однак, вже за самим своїм призначенням, спрямованістю на огляд широкого кола законодавчих актів, встановлення тенденцій розвитку законодавства вони не висвітлюють детально окремі (спеціальні) питання, до яких відноситься й регулювання розрахункових відносин.

Все сказане вище дає підстави зробити висновок про практично повну нерозробленість питань становлення та розвитку розрахункових правовідносин в Україні протягом 1917-1997 років.

І саме цими міркуваннями пояснюється, на нашу думку, актуальність теми для сьогодення, її теоретичне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами та планами

Тема дисертаційного дослідження автора затверджена Вченою Радою Одеської державної академії і є складовою частиною загальної науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права на тему "Розрахункові правовідносини в системі цивільних правовідносин" і науково-дослідницької роботи кафедри історії права на тему "Історія права України".

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у тому, щоб на підставі аналізу історії формування та розвитку розрахункових правовідносин в Україні визначити їх чинники, особливості та сутність на різних етапах історії України за період з 1917 по 1997 роки, а на цьому підґрунті встановити тенденції, що існували й існують у цій галузі, можливі напрямки подальшого формування законодавства у цій сфері у сучасний період та його вдосконалення.

¹ Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. - К., 1992; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. - К., 1997.

² Історія держави і права України: навч. посіб. - К., 1996; Кульчицький В.С., Настасюк М.І., Тишик В.І. Історія держави і права України. - Львів, 1996.

³ Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка. - К., 1997.

Для досягнення поставленої мети були вирішені наступні завдання:

1) комплексно проаналізовано розвиток концепції регулювання розрахункових відносин у Радянській Україні у період 1917-1921 рр.;

2) проведено порівняльний аналіз тенденцій та характеру правового регулювання у цій галузі та зроблено спробу визначити чинники останніх;

3) під історико-правовим кутом зору досліджено динаміку розрахункових правовідносин в Радянській Україні, визначено її тенденції протягом 1922-1985 рр., проведено аналіз чинників цієї тенденції впливу на неї державної політики СРСР, теоретичних побудов, які мали місце в радянській юридичній літературі та ін.;

4) визначено особливості законотворчості у галузі розрахункових відносин в останні роки існування СРСР та значення її для формування в майбутньому законодавства України після проголошення незалежності у 1991 р.;

5) проаналізовано зміну підходів до регулювання розрахункових відносин в умовах переходу до ринку, зміну ролі в цьому процесі банківських установ тощо.

Об'єктом дисертаційного дослідження є сутність розрахункових правовідносин, їхній генезис та динаміка, а також тенденції розвитку на різних етапах і при різних формах існування української державності (самостійної української держави, радянської України у складі СРСР, незалежної України після розпаду СРСР).

Методологічні основи дослідження

У процесі праці над проблемами, що охоплюються колом дисертаційного дослідження, було використано, головним чином, діалектичний історичний метод, за допомогою якого автор намагався розглядати динаміку розрахункових відносин у контексті історичних процесів, що відбувалися в Україні протягом вісімдесяти років.

Оскільки такий підхід вимагає видокремлення етапів розвитку держави та права в залежності від особливостей їхнього розвитку, автор до методологічних засад своєї розвідки відносить також періодизацію законотворчості у досліджуваній галузі.

При цьому враховано існування у сучасній та історико-правовій літературі різних поглядів з цього питання.

Зокрема, як перший етап розвитку нерідко відокремлюють період 1917-1920 рр., коли започатковувалась Україна, як сучасна держава¹. Іноді цей період вважають таким, що охоплює трохи довший термін: 1917- 1921 рр.², 1914-1920 рр.³

¹ Див., наприклад: Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч. посіб. - К., 1997. - С. 101.

² Див.: Шевчук В. Козацька держава. - К., 1995. - С. 11.

³ Див.: Історія України / Керівник авт. Кол. Ю.Вайцев. - Львів, 1996. - С. 213.

Для дисертанта методологічним посиланням при визначенні першого періоду є те, що точкою відліку історичних процесів, які мають бути врахованими у даній розвідці, має бути 19 квітня 1917 р., коли почався Національний з'їзд, який В. Винниченко називав "першим кроком відродження нації до шляху державності"¹.

Досліджуючи розрахункові правовідносини цього періоду, автор враховує, що протягом декількох років історія України розвивалась наче б то у двох площинах: одночасно йшло творення Української незалежної держави, а крім того, відбувалось створення Радянської України, котра фактично виникла й розвивалась у складі РРФСР².

Крім того, протягом тривалого часу на історичні процеси значний вплив мав, так званий "білий рух", що протистояв як УНР, так і Радянській Україні.

Враховуючи цю особливість даного етапу історії України, при висвітленні специфіки розрахункових правовідносин в цей час автор використовував не лише історико-правовий метод, але й метод порівняльного правознавства, маючи на меті встановлення таким чином особливостей становлення та розвитку даної галузі у двох різних за типом системах законодавства.

Саме з врахуванням двох площин розвитку України, закінчення даного етапу її розвитку, на нашу думку, слід датувати 1921 р., коли дуалізм припинився, а Радянська Україна існувала вже у якості наче б то єдиного наступника цих держав.

Наступним періодом розвитку розрахункових відносин слід вважати, на думку авторки, добу УРСР, що тривала з 1922 по 1991 рр. Іноді його підрозділяють на дрібніші періоди (міжвоєнний, друга світова війна, відбудова й початок дестабілізації тощо)³, однак, з точки зору мети нашої розвідки, більш важливою методологічною засадою є не диференціація цього періоду, а визначення його кінцевої межі у галузі правотворення. На думку дисертантки, тут етап політичної історії дещо не співпадає з етапом законотворчості. Це пов'язано з тим, що хоча Радянський Союз розпався лише у 1991 р. і до цього моменту продовжувало прийматись й набирати чинності загальносоюзне законодавство, однак характер самого цього законодавства почав докорінно змінюватись вже наприкінці 80-х рр. Це було результатом реформ у економічній галузі, пов'язаних з реалізацією курсу на перебудову господарського механізму. Внаслідок цього законодавство, що стосувалося господарської сфери, у тому числі розрахункових відносин, значно випередило законодавство, яке регулювало державницькі інститути, політичні взаємини, статус політичних, та громадських організацій та ін.

Вказана особливість розвитку законодавства дозволила вже й після проголошення незалежності використовувати попереднє законодавство, що було

¹ Винниченко В. Відродження нації. - В 3-х ч. - К., 1990. - Ч. 1. - С. 93.

² Див.: Історія держави і права України: навч. посіб. - К., 1996. - С. 212-214.

³ Див., наприклад: Історія України. - Львів, 1996. - С. 252.

закріплено постановою Верховної Ради УРСР від 12 вересня 1992 р.¹ Таким чином можна вважати, що третій етап розвитку розрахункових правовідносин почався не у 1991 р., а наприкінці 80-х рр.

Враховуючи особливості розвитку концепції господарського законодавства на загальних етапах, при дослідженні періоду перебування УРСР у складі СРСР (до перебудови) авторка користувалася, головним чином, методом догматичного аналізу, поєднуючи його з історико-правовим методом.

Разом з тим, аналізуючи зміни розрахункових правовідносин на сучасному етапі, дисертантка вже більш активно використовувала методи порівняльного правознавства та системного аналізу тощо.

Теоретична і практична основи дослідження складаються: з наукових праць з теорії держави і права, історії держави і права України, цивільного та торгового права, господарського, фінансового, підприємницького права як України, так і деяких зарубіжних країн.

Під час роботи над дисертацією автор використовував твори М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, С.Петлюри, В.Леніна, А.Гольденвейзера, А.Денікіна та інших авторів, у яких працях було викладено погляди на засади законотворчості, банківську, фінансову, грошову систему України; фахівців з історії і права України О.Копиленка, М.Копиленка, П.Музиченка, О.Шевченко, В.Кульчицького, О.Мироненка, В.Тищика, Н.Долматової та ін.; цивілістів Г.Шершиневича, Д.Майера, К.Флейшиць, М.Гордона, С.Ландкофа, О.Йоффе, О.Підопригори та ін.; фахівців у галузі господарського (підприємницького) права В.Кузьміна, О.Компанієць, Е.Пслонського, П.Лібермана, А.Пилипенка, В.Щербини та ін.; фінансистів Л.Воронцової, Д.Бекерської, Т.Дерев'янкіна та ін., а також праці, присвячені дослідженню питань державотворення та законотворчості в Україні В.Верстюка, Ю.Зайцева, В.Скуратівського, О.Сурилова, Л.Кормич, Є.Харитонова, Є.Додіна, М.Орзіха та ін.

Для проведення дослідження використовувались законодавчі акти УНР, Української держави, Директорії, УСРР, РРФСР, УРСР, СРСР, України після проголошення незалежності, відомчі акти (зокрема, видані Держбанком СРСР та Нацбанком України), а також законодавство Російської імперії та деяких інших країн.

Наукова новизна одержаних результатів знаходить відображення в таких положеннях, які вносяться на захист:

- висновок про два протилежних підходи до регулювання розрахункових відносин, котрі склалися й існували протягом 1917-1921 рр. в Українській незалежній державі і в Радянській Україні. Якщо перший ґрунтувався на тому, що тепер називають "ринковими відносинами", визнанні важливого значення товарно-грошового обігу, розвиненої банківської системи, то другий

¹ Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 46. - Ст. 617.

мав меток зниження існуючої системи господарювання взагалі і кредитно-розрахункових відносин зокрема, перехід до прямого розподілу продукції та товарів;

- обґрунтування положення про те, що Радянська Україна від часів свого проголошення не мала власного фінансового та банківського законодавства, у тому числі власної нормотворчої основи функціонування розрахункових відносин, оскільки спочатку на її територію було поширено законодавство РРФСР, а потім ця галузь була віднесена до компетенції СРСР. Отже, може йтись не про розрахункові правовідносини та їх систему, а лише про окремі, вкрай нечисленні акти у цій галузі, прийняті, до того ж, або напередодні вступу в СРСР, або в перші роки після створення останнього;

- положення про те, що адміністративно-командний метод у розрахунково-кредитній галузі почав формуватися навіть не після проголошення відмови від НЕПу, а в останні роки його існування, починаючи приблизно з 1927 р., коли відбулись істотні зміни в законодавстві цієї сфери;

- висновок про те, що й у період НЕПу у галузі розрахункових правовідносин фактично не використовувались ринкові засади, оскільки, розглядаючи банківську систему як істотний важіль впливу на народне господарство, Радянська держава відповідним чином формувала законодавство про них;

- обґрунтування висновку про те, що "кредитна реформа" насправді торкалась не стільки кредитування, як зміни системи розрахункових відносин у напрямку уніфікації останніх, звуження сфери їхнього застосування, постанови під контроль Державного банку СРСР;

- положення, котрим осперкється доволі поширена у радянській юридичній літературі точка зору про подвійний характер розрахункових стосунків за участю Держбанку СРСР - цивільно-правовий та адміністративний (управлінський). На підставі аналізу значного числа джерел, нормативних актів, прийнятих у період "кредитної реформи" та після неї доводиться, що його діяльність завжди мала характер адміністративного впливу, по відношенню до інших суб'єктів розрахункових відносин він виступав не як рівний партнер, а вищий орган;

- висновок про те, що, незважаючи на неодноразово проголошенні реформи у економічній сфері, тези про розширення самостійності підприємств, роль та значення Держбанку СРСР аж до середини 80-х не лише не змінювались, а навіть зростали за рахунок утиску прав підприємств, які були клієнтами його установ;

- обґрунтування тези про те, що лише після того, як почались спроби переходу до ринку, спочатку в СРСР, а потім в Україні відбулись реальні зміни у банківській системі, почалась поступова відмова від надання банкам адміністративних функцій. Це у свою чергу призвело до того, що роз-

рахункові відносини почали набувати цивільно-правового характеру, стаючи, до того ж, більш різноманітними, мобільними, пристосованими до сучасних умов господарювання;

- висновок про те, що уроки і невитребуваний потенціал правотворення Української незалежної держави у галузі розрахункових відносин мають бути використаними (а частково і використані) у сучасний період розвитку нашої держави;

- обґрунтування висновку про те, що розвиток розрахункових відносин у контексті історії України за досліджуваний період може бути зображений як синусоїда, підйоми та спади якої залежать від рівня демократизації суспільства;

- висновок про те, що продовження ринкових реформ у нашій державі необхідно тягне за собою підйом у цій галузі, розширення кількості та ускладнення системи розрахункових правовідносин, зростання питомої ваги цивільно-правових (приватно-правових) норм у цій сфері.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у дисертації положення про тенденції розвитку розрахункових правовідносин в Україні протягом досліджуваного періоду, обумовленість їх певними суспільно-політичними та економічними чинниками, дають змогу оцінити перспективи сучасного нормотворення у цій галузі, запропоновані проекти низки законодавчих актів (зокрема, проекти Цивільного та Господарського кодексів), сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства у цій галузі.

Крім цього, деякі положення дисертації можуть бути використані при підготовці навчально-методичної літератури, у науково-дослідницькій роботі студентів, у навчальному процесі при читанні лекцій та проведенні практичних занять з курсів історії держави і права України, цивільного права, підприємницького права, спецкурсів з банківського права, регулювання обігу цінних паперів, регулювання відносин тощо.

Низка положень і висновків дисертації мають дискусивний характер і можуть слугувати матеріалом для наукових дискусій та подальших досліджень у галузі розрахункових правовідносин.

Апробація результатів досліджень.

Дисертаційне дослідження було виконано і обговорено на кафедрах історії держави і права та цивільного права Одеської державної юридичної академії. Дисертантка брала участь і виступала з науковими доповідями і повідомленнями на щорічних наукових конференціях юридичного інституту Одеського держуніверситету і Одеської державної юридичної академії з темами: "Розрахункові правовідносини в господарському обігу України" (Одеса, 1997 р.), "Розрахункові відносини в Україні в період НЕПу" (Одеса,

1998 р.), приймала участь в обговоренні проекту нового Цивільного кодексу України на IV науково-практичній конференції з питань кодифікації законодавства України "Новий Цивільний кодекс України і його вплив на подальший хід і зміст кодифікаційного процесу в Україні", де виступила з повідомленням на тему "Розрахункові відносини в проекті Цивільного кодексу України" (Київ, 1997 р.).

Публікації.

За темою дисертації опубліковано шість матеріалів. З них чотири - у наукових виданнях, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт.

Структура і обсяг роботи.

Дисертація складається із вступу, трьох розділів і висновків. Кожен розділ має по три підрозділи. Примітки містять в собі посилання на використані джерела. В кінці роботи представлений список літератури.

Загальний обсяг дисертації - 171 аркуш.

Список літератури - 16 аркушів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність та ступінь досліджуваності в правовій науці теми дисертаційного дослідження, визначаються цілі завдання, конкретизуються предмет та об'єкт, вказується на методологію дослідження, формулюється теоретичне та практичне значення основних положень дисертації, її наукова новизна, ступень апробації та кількість публікацій по проблемі дисертаційного дослідження.

Перший розділ - "Розрахункові правовідносини в Україні в 1917-1921 роках" - складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 1.1. - "Загальна характеристика особливостей державотворення та нормотворчості в Україні у 1917-1921 рр." - присвячений дослідженню впливу політичних течій і рухів різної соціальної, національної та іншої спрямованості на процеси державотворення та нормотворчості в Україні.

Зокрема, в результаті дослідження перебігу подій в Україні в цей період, було виявлено, що з усієї сукупності різноманітних рухів та течій, потрібно викреслити три політичні рушійні сили в Україні. Це, по-перше, течія, яку з певною умовністю можна назвати національно-ліберальною, оскільки саме вона була, на нашу думку, підґрунтями спроби створення незалежної України - УНР. Ми говоримо "з певною мірою умовності", зважаючи на те, що у 1918 році Центральна Рада складалась у своїй більшості з

представників соціалістичних партій, внаслідок чого значної ідеологічної різниці між її членами та більшовиками Росії не було.

По-друге, це радикальна соціалістична (більшовицька) течія, сила, котра після того, як 150 депутатів, що стояли на платформі партії більшовиків, 17 грудня 1917 року покинули у Києві Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і переїхали до Харкова, де проходив з'їзд депутатів Криворізького басейну, оголосивши останній першим з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, втілилась і продовжувала існувати у вигляді Радянської України.

Третьою реальною силою був, так званий "білий рух", котрий спирався на прихильників монархічної ідеї і визначальною метою мав відновлення "єдиної неділимої Росії".

Відповідно до мети, що мала перед собою та чи інша рушійна сила, можна визначити головні вектори їх законотворчості: ліберально-демократичний напрямок передбачав створення системи законодавства, котре допускало застосування раніше чинного законодавства, яке не протирічило змінам, що відбувалися в суспільстві та актам законодавства нової влади; радикально-соціалістичний - ґрунтувався на ідеї скасування раніше чинного законодавства і створення принципово нової законодавчої системи; "консервативно-реставраційний" - збереження в цілому чинної системи законодавства, в першу чергу тих норм, що стосувались приватної власності, грошової системи тощо.

В підрозділі 1.2. "Підхід до регулювання господарських, фінансових відносин у контексті державотворення незалежної України", в якому на основі проведеної періодизації існування незалежної української держави, автор зробила спробу визначити суть фінансової, розрахункової, кредитної системи незалежної України у 1917-1920 рр.

Перший етап державо і правотворення в незалежній Україні охоплює період від березня-квітня 1917 р. до 29-30 квітня 1918 р. - період Центральної Ради.

Що стосується законотворчості Центральної Ради, то її можна підрозділити на два етапи. Перший з них, який розпочався рішенням Національного з'їзду у квітні 1917 року. Його основним здобутком стали широко відомі Універсали. Законотворча діяльність на цьому етапі підпорядковувалась такому плану: робота над Конституцією і паралельно - поступова розробка законів, необхідних для утворення в Україні "автосомного" ладу.

Другий етап законотворчості Центральної Ради пов'язують з проголошенням в жовтні 1917 року УНР. До цього періоду, зокрема слід віднести ухвалу Центральною Радою закону від 25 листопада 1917 року, в якому передбачалось, що всі закони, які мали силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, мають силу і надалі.

Що стосується законотворчості Центральної Ради відносно фінансової системи, то Центральна Рада зробила важливий крок до її впорядкування. Це - грошова реформа, запровадження власної грошової одиниці, тощо.

Загалом, підсумовуючи законодавчу діяльність Центральної Ради у галузі господарсько-фінансовій, можна дійти висновку, що вона мала наче б то підготовчий характер. Що стосується саме сфери розрахунків та кредитування, то головним досягненням тут було запровадження власної грошової одиниці і впорядкування таким чином грошового обігу, хоча головна робота ще була попереду.

На зміну УНР прийшла Українська держава (гетьманат) - 29 квітня 1917 р. - грудень 1918 р.

В "грамоті до всього українського народу" було викладено програму, в якій зокрема передбачалось: "відбудування" прав приватної власності, тверде забезпечення прав робітничого класу; в області фінансовій відбувається повна свобода торгу; що стосується кредитно-розрахункової сфери, то тут продовжував діяти масив попереднього законодавства. Однак однією з чільних проблем доби Гетьманату у галузі розрахункових відносин, було звільнення від Петроградських і Московських банків.

Третій етап Української незалежної держави це "друга Українська Народна Республіка" (період Директорії від грудня 1918 р. до 18 березня 1921 р.). Головним досягненням в сфері розрахунків того періоду було прийняття Закону про Державну Українську грошову одиницю від 6 січня 1919 року, згідно якому російські грошові одиниці перестали бути законними платіжними знаками, і всі розрахунки мали проводитись у гривнях та шагах.

Таким чином, можна сказати, що основним досягненням Української незалежної Республіки періоду Директорії є досить вдале проведення грошової реформи, хоча наврядчи можна визнати її повністю завершеною.

В підрозділі 1.3. - "Концепція фінансово-грошових відносин в УСРР 1917-1921 рр.", в якому автор зокрема приходиться до висновку, що введення в УСРР, в березні 1919 року політики "воєнного комунізму" призвело до значного скорочення товарно-грошових відносин, а відтак до деформації розрахункових відносин. В цей період на Україні відбувається процес спрощення банківських операцій, поступове витіснення у комерційному обігу безготівкових розрахунків готівковими, а далі - заміна останніх натуральним обміном. Фактично йде активне правове оформлення руйнування існуючої системи господарства, банківської, розрахункової та інших систем.

У другому розділі "Розвиток розрахункових праввідносин в добу Радянської України", який містить три підрозділи, дана характеристика змін в регулюванні розрахункових відносин протягом цього періоду.

Перший підрозділ присвячено дослідженню динаміки розрахункових праввідносин у період НЕПу.

Автор зазначає ті зміни, які відбулися у політиці, в концепції системи господарювання і мали своїм наслідком відродження у реформованому вигляді грошово-фінансової системи.

Поміж напрямків вирішення проблем, пов'язаних з виконанням цих завдань, виокремлюються такі, як вдосконалення банківської системи, проведення грошової реформи, вдосконалення системи господарського правління та ін.

При цьому звертається увага на те, що активізація ринкових, товарно-грошових відносин гостро поставила проблему недостатності та непорядкованості нормативного забезпечення відповідних відносин, що обумовило форсування прийняття низки значних законодавчих актів, зокрема цивільних кодексів в союзних республіках, у тому числі і в Україні.

Разом з тим, ні в цивільному кодексі, ні в адміністративному кодексі УРСР не згадувались розрахункові і кредитні відносини.

Як зазначається в дисертації відсутність такої згадки може здатись дивною лише на перший погляд.

І справа не лише в тому, що регулювання фінансових відносин було компетенцією СРСР, а не союзних республік. Ще більш важливе тут було те, що в теорії цивільного господарського права того періоду кредитні і розрахункові відносини розглядалися не як вид зобов'язань, а як форма опосередкування правовідносин¹.

Наведені чинники обумовили відсутність норм щодо розрахункових відносин у цивільному кодексі і регулювання останніх спеціальними законодавчими актами.

У цьому ж підрозділі піддано аналізу головні положення відповідних спеціальних нормативних актів, які визначали форми розрахункових відносин у той період - векселів, чеків, переказів та ін.

Усе це дозволило в кінцевому підсумку охарактеризувати тенденції розвитку розрахункових відносин в Радянській Україні як такі, що мали низку протирічь: з одного боку їм властива досить широка палітра таких відносин, спрямованість їх на обслуговування ринкових відносин, а з іншого - виражене тяжіння до публічно-правового їх регулювання, причому на рівні відомчих актів союзнного значення; досить висока теоретична розробленість положень про окремі види розрахунків сполучалась з недостатньою врегульованістю окремих їх видів у законодавчих актах; за наявності законодавчої бази мала місце незадовільна практика застосування правових норм, обумовлена правовим негілізмом, вихованим ще в період "воєнного комунізму".

Підрозділ 2.2. "Кредитна реформа" тридцятих років, присвячений визначенню впливу "кредитної реформи" і її наслідків на розвиток розрахункових відносин в господарчому обігу України того періоду.

1 Стучка П.П. Курс советского гражданского права. - М., 1929. - Ч. 2. - С. 315.

Автор зокрема зазначає, що з "кредитною реформою" тридцятих років пов'язують реорганізацію системи розрахункових відносин, яка в тридцяті роки заклала підвалини існуювшої піввіку системи розрахунків і кредитування.

Головна суть постанови ЦВК та РНК від 30 січня 1930 року "Про кредитну реформу"¹, полягала в тому, що було встановлене пряме банківське кредитування, тобто безпосереднє кредитування Держбанком підприємств та організацій, котрі мають передбачену планом (підкреслено мною - Р.М.) потребу у кредиті. Державним, кооперативним та громадським організаціям заборонялось відпускати продукцію та надавати послуги одне одному в кредит.

Таким чином, в сфері кредитування всі операції було зосереджено під суворим контролем держави в особі її органу - Держбанку. Не менш важливими були передбачені цією ж постановою зміни в організації розрахунків.

Було встановлено зокрема, що безготівкові розрахунки (інших практично не було) зосереджувались в Держбанку, становище якого докорінно змінилось і згідно зі статутом Держбанку, затв. 7 січня 1937 року постановою ЦВК і РНК СРСР², у Держбанку було сконцентровано розрахунки між соціалістичними організаціями, крім того у Держбанку було зосереджено обов'язкове для усіх соц. організацій зберігання їхніх тимчасово вільних коштів, а також зберігання коштів держбюджету.

Далі в процесі дисертаційного дослідження автор звертає увагу на те, що одним з наслідків кредитної реформи було констатування Держбанку як суб'єкта не приватного, а публічного права, тому що саме "кредитна реформа" поставила Держбанк у виняткове становище, як єдиного центру банківського кредитування і єдиного розрахункового центру³. Слід зазначити, що у процесі "кредитної реформи" встановились загальні положення про форми розрахункових відносин та їх принципи засади.

Головною з засад у цій сфері було те, що, хоча форму розрахунку міг, наче б то, обирати сам клієнт, однак Держбанк міг заборонити використовувати цю форму, якщо вона, на його погляд, суперечила державним інтересам.

Для інгороднього обігу було встановлено такі форми розрахунків: акцепт, товарний акредитив, окремі рахунок, переказ і післяплата. При інгородньому обігу між соціалістичними організаціями могли мати місце чотири форми розрахунків: крім згаданого вище акцепту, платіжне доручення, чек і готівка.

Підбиваючи підсумки "кредитної реформи", автор робить висновок, що вона дала деякі позитивні результати, але разом з тим, переважали негативні наслідки.

¹ СЗ СРСР. - 1930. - № 8. - Ст. 98.

² СЗ СРСР. - 1937. - № 8. - Ст. 25.

³ Див.: Ландкоф С.Н. Основи цивільного права. - К., 1946. - С. 312.

До позитивних моментів можна віднести створення досить стрункої системи форм розрахунків між суб'єктами господарської діяльності, а до негативних наслідків слід віднести те, що "кредитна реформа" являла собою фактично оформлення переходу до адміністративно-командних стосунків у фінансовій сфері, в тому числі і в галузі розрахункових відносин. Держбанк перетворився фактично в суто управлінський орган. Було не лише практично заборонено кредитування, але й звужено коло можливих форм розрахунків, непотрібно ускладнено відомі і раніше форми розрахунків.

В підрозділі 2.3. "Законодавство про розрахункові відносини після "кредитної реформи", автор звертається до аналізу діючого законодавства про розрахункові відносини за період з кінця 30-х років і до кінця 80-х років.

Зокрема автор зазначає, що хоча "кредитна реформа" і встановила засади системи розрахунків практично на весь час існування соціалізму в СРСР, в середині неї відбувалися трансформації, йшло її вдосконалення, пристосовування до змін в економічній політиці, пошуки нових форм тощо.

Важливим рубежем в розвитку законодавчого регулювання розрахункових відносин було прийняття 8 грудня 1961 року Основ цивільного законодавства¹, стаття 83 яких встановлювала, що платежі за зобов'язаннями між соціалістичними організаціями мають виконуватись в порядку безготівкових розрахунків через кредитні установи, в яких ці організації згідно закону зберігають свої кошти.

Що стосується відомчих нормативних актів, то аналіз законодавства тої пори приводить до висновку, що його розвиток і вдосконалення відбувається, в основному, у галузі безготівкових розрахунків. Такий "перекіс" нормотворчості у данній сфері змушує автора звертатись до спірних питань, про поняття і характер розрахункових відносин взагалі.

У третьому розділі розглядається динаміка розрахункових правовідносин в господарському обігу України в умовах переходу до ринкових відносин.

При цьому зазначається, що наприкінці 80-х років у суспільному житті СРСР, до складу якого тоді входила Україна, намітились серйозні зміни, котрі потягли перебудову господарського механізму. В свою чергу, не виникало відповідного законодавчого забезпечення, яке б ґрунтувалось на принципах нових для радянської держави оцінках товарно-грошових, фінансових, банківських та інших відносин.

На підставі аналізу низки точок зору щодо сутності розрахункових відносин дисертантка зазначає, що на момент початку перебудови (середина 80-х років) логічним було визнання цивільного характеру розрахункових правовідносин. При цьому теорія і практика цього періоду свідчили про стійку тенденцію до посилення адміністративних засад у цій галузі, підви-

¹ Див.: Ведомости Верховного Совета СССР. - 1961. - № 53. - Ст. 525.

щеної уваги до, насамперед, вдосконалення форм безготівкових розрахунків між соціалістичними організаціями, а разом з тим поступового зведення розрахункових правовідносин до останніх.

Ситуація дещо почала змінюватись наприкінці 80-х років, коли стали відчутними перші результати трансформації господарського механізму із відповідним зростанням ролі і значення товарно-грошових відносин.

Разом з тим, у цій галузі, в цілому, зберігались командно-адміністративні прийоми керівництва економікою через Держбанк СРСР, а також систему спеціалізованих державних банків, що й було однією з причин невдач реформи того періоду.

У дисертації підкреслюється, що головним завданням, яке стало перед молодими суверенними державами, які виникли після розпаду СРСР і у тому числі, перед Україною, було подолання грошово-фінансової монополії радянського зразку і встановлення такої системи кредитно-розрахункових правовідносин, у якій банки та їхні клієнти виступають як юридично рівні суб'єкти.

У зв'язку з цим аналізуються тенденції розвитку законодавства про розрахункові відносини в Україні на початку 90-х років і теоретичні підвалини цього процесу, а також висловлюються пропозиції щодо його вдосконалення у процесі подальшої законодавчої творчості в нашій державі.

У висновках дисертаційної роботи узагальнюються результати дослідження. Пропонуються рекомендації про використання результатів дослідження в теорії та на практиці. Обґрунтовується необхідність подальших досліджень по вибраній в дисертації проблематиці.

По темі дослідження опубліковано такі роботи:

1. Расчетные правоотношения в хозяйственном обороте Украины (в соавторстве с И.С.Канзафаровой). - Одесса, 1997. - 80 с.
2. Товарно-денежные отношения в проекте Конституции Украины // Юридический вестник. - Одесса, 1996. - № 1. - С. 75.
3. Проблемы правовой природы и правового регулирования расчетных отношений // Актуальные проблемы государства и права: Сб. науч. тр. - Вып. 4. - 1997. - С. 235-239.
4. Коммерческий кредит в системе кредитных правоотношений (в соавторстве с И.В.Вилой) // Актуальные проблемы государства и права: Сб. науч. тр. - Вып. 4. - 1997. - С. 295-298.
5. Фінансова та грошова системи у контексті державотворення в Незалежній Україні у 1917-1920 роках (в соавторстві з Є.О.Харитоновим) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. - Одеса, 1998. - № 1. - С. 29-33.
6. Предпринимательство в вопросах и ответах (в соавторстве с Е.И.Харитоновой и В.И.Форманюком). - Одесса, 1998. - 72 с.

Мінченко Р.М. Розрахункові правовідносини у господарчому обігу України у 1917-1997 роках (історико-правові аспекти)

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень – Одеська державна юридична академія, 1998.

Дисертацію присвячено проблемі дослідження на підставі аналізу історії формування і розвитку розрахункових правовідносин в господарчому обігу України, визначити їх чинники, особливості та сутність на різних етапах історії України, і на цьому підґрунті встановити тенденції, що існували і існують у цій галузі, можливі напрямки формування законодавства у цій сфері у сучасний період та його вдосконалення.

Ключові слова: грошово-фінансова система, розрахункові правовідносини, способи розрахунків, форми безготівкових розрахунків, банк, господарчий обіг.

Минченко Р.Н. Расчетные правоотношения в хозяйственном обороте Украины в 1917-1997 годах (историко-правовые аспекты)

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений – Одесская государственная юридическая академия, 1998.

Диссертация посвящена проблеме исследования, на основании анализа истории, формирования и развития расчетных правоотношений в хозяйственном обороте Украины, определить их черты, особенности и сущность на разных этапах истории Украины, и на этом основании установить тенденции, которые существовали и существуют в этой отрасли, возможные направления формирования законодательства в этой сфере в современный период и его усовершенствование.

Ключевые слова: денежно-финансовая система, расчетные правоотношения, способы расчетов, формы безналичных расчетов, банк, хозяйственный оборот.

Minchenko R.N. Financial law in economical circulation of Ukraine in the period of 1917-1997 years (historical-law aspects).

His thesis is in a manuscript form, for a Master of Laws, specialized in Theory and History of the State and the Law, the History of Political and Law teachings (doctrines) 12.00.01; Odessa State Law Academy, 1998.

His thesis is dedicated to the problem of investigation based upon the analysis of historical formation and development of financial law relations in economical circulation of Ukraine, to define their features, peculiarities and the main point at the different stages of Ukrainian History, and Based upon this, to determine the tendencies, which existed and existing at this branch; possible directions of formation of legislation at this nowadays and its improvement.

Clue words: financial system, financial law relations, ways of accounts, ways of paying by written order, bank, economical circulation.